

ФІНАНСОВІ ТА УПРАВЛІНСЬКІ АСПЕКТИ СИСТЕМИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Розглянуто фінансові та управлінські аспекти організації системи пенсійного забезпечення, визначено основні способи фінансування пенсійних систем, виділено демографічні, економічні, правові і політичні чинники, які впливають на систему пенсійного забезпечення.

Ключові слова: пенсійне забезпечення, пенсійна система, реформування пенсійних систем, державні пенсійні програми, пенсійне страхування, накопичувальні пенсійні програми.

Рассмотрены финансовые и управленческие аспекты организации системы пенсионного обеспечения, определены основные способы финансирования пенсионных систем, выделены демографические, экономические, правовые и политические факторы, которые влияют на систему пенсионного обеспечения.

Ключевые слова: пенсионное обеспечение, пенсионная система, реформирование пенсионных систем, государственные пенсионные программы, пенсионное страхование, накопительные пенсионные программы.

Постановка проблеми. Проблема організації системи забезпечення економічної безпеки пенсійного забезпечення тісно пов'язана із формуванням системи її управління. Як показує багаторічна практика саме через систему пенсійного забезпечення, що включає багаторівневі і різноспрямовані структурні елементи, здійснюється реалізація прав громадян на винагороду за свою працю через старість, компенсацію соціальних витрат з нагоди втрати годувальника, по інвалідності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми пенсійного забезпечення розглядали у своїх працях І. Сазонець [1], Е. Лібанова [2] та ін. Проте залишаються ще не достатньо дослідженими фінансові та управлінські аспекти організації системи пенсійного забезпечення. Разом з тим необхідність ефективного регулювання відносин щодо формування, розподілу і використання коштів, що спрямовуються на пенсійне забезпечення, вимагає вирішення багатьох проблем теоретичного характеру, а також створення фінансово-економічних та організаційно-управлінських механізмів здійснення пенсійної реформи.

Метою статті є дослідження фінансових та управлінських аспектів організації системи пенсійного забезпечення, розгляд чинників, які впливають на систему пенсійного забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи систему пенсійного забезпечення, відмітимо, що термін система (від давньогрецької *συστήμα* – «сполучення») – це множина взаємопов'язаних елементів, відокремлена від середовища і яка взаємодіє з ним, як ціле [3].

В системному аналізі використовують різні визначення поняття «система». Зокрема, за В. М. Сагатовським [4], система – це скінченна множина функціональних елементів й відношень між ними, виокремлена з середовища відповідно до певної мети в межах визначеного часового інтервалу. Згідно з Ю.І. Черняком [5], система – це відображення у свідомості суб'єкта (дослідника, спостерігача) властивостей об'єктів та їх відношень у вирішенні завдання дослідження, пізнання. Відома також велика кількість інших визначень поняття "система" [6], що використовуються залежно від контексту, галузі знань та цілей дослідження.

Аналіз наявної наукової літератури, показує, що у вивченні проблем пенсійного забезпечення на сучасному етапі в основному переважають дослідження економічного і правового характеру. При цьому всередині економічного блоку досліджень можна виділити фінансову і управлінську (організаційну) групи робіт з пенсійної проблематики.

Серед дослідників фінансово-економічних проблем пенсійного забезпечення часто ототожнюються поняття пенсійна система та система пенсійного забезпечення, розглядаються питання пенсійного страхування, фінансові відносини пенсійної системи, актуарні проблеми системи соціального страхування і т. ін.

У економічній теорії існує декілька різних понять пенсійної системи, яку, як правило, ототожнюють з системою пенсійного забезпечення, зокрема пенсійну систему розглядають як сукупність правових, організаційно-управлінських і фінансово-економічних відносин, з одного боку між найнятими робітниками і індивідуальними підприємцями (а також іншими категоріями громадян, діяльність яких направлена на отримання доходу, матеріальних вигод), з працедавцями і державою, з іншого боку з організаціями, які створені для реалізації довгострокових зобов'язань по пенсійному забезпеченню.

З іншої точки зору, система пенсійного забезпечення є сукупністю створюваних державою правових, економічних, організаційних інститутів і норм, що передбачають надання громадянам матеріального забезпечення у вигляді пенсій. Так, наприклад, оригінальне визначення системи пенсійного забезпечення висуває соціолог І. І. Соколов, який ввів в науковий обіг поняття «пенсійне життєзабезпечення», і вважає, що це діяльність спеціалізованих державних і недержавних пенсійних інститутів по реалізації функцій, що полягають в накопиченні, розподілі, примноженні і виробництві виплат громадянам – пенсіонерам» [7, с. 8]. У цій же роботі підкреслюється, що «пенсійне забезпечення є домінуючою формою соціальної підтримки непрацездатних громадян, а забезпечення нормального рівня життя цих членів суспільства представляється найважливішою суспільною функцією держави» [7, с. 35].

Є і інші визначення, але саме ці відображають два діаметрально протилежних погляди. У першому випадку система пенсійного забезпечення розглядається як сукупність відносин, а в другому – як сукупність інститутів і норм.

Одна з найперших концепції пенсійного забезпечення була сформульованою О. Бісмарком, який систему пенсійного забезпечення розглядав як систему матеріального захисту робітників та членів їх сімей по старості та у випадку інвалідності, за якої розмір допомоги, що надається повинен узгоджуватися з тривалістю виплати внесків до пенсійного фонду [8].

Згідно концепції У. Беверіджа, система пенсійного забезпечення – це система матеріального захисту громадян, у якій всім особам при досягненні певного віку забезпечується мінімальна матеріальна допомога (мінімальна пенсія), що фінансується з податкових надходжень держави [9].

Наприклад, відомий економіст А. К. Соловйов вважає, що сучасна система пенсійного забезпечення є «сукупністю правових, організаційно-управлінських і фінансово-економічних відносин, з одного боку, між найнятими робітниками і підприємцями (а також іншими категоріями громадян, діяльність яких направлена на отримання доходу, матеріальної вигоди), з іншого боку, між працедавцями і державою, довгострокових державних зобов'язань, що встановлюються при виконанні зобов'язань по пенсійному забезпеченню (страхуванню)» [10, с. 10-11]. Автор вважає, що економічною основою сучасної пенсійної системи є обов'язкове пенсійне страхування, що включає страхування через старість, інвалідність, втрату годувальника. Він підкреслює, що: «на економічну стабільність і соціальну ефективність пенсійної системи впливають як довгострокові демографічні процеси і середньострокові макроекономічні тенденції, так і короткострокові суб'єктивні політичні рішення. Все це, у свою чергу, об'єктивно вимагає безперервної (перманентної) зміни базових принципів і конкретних умов, порядку правових, економічних і організаційних взаємин між страхувальниками – державним страховиком – застрахованими громадянами» [10, с. 10-11].

Одночасно, на думку А. К. Соловйова, пенсійні системи на практиці більшості як економічно розвинених, так і держав, що розвиваються, включають декілька основних елементів: 1) державні пенсійні програми; 2) обов'язкові накопичувальні пенсійні програми; 3) професійні пенсійні програми; 4) додаткові накопичувальні програми.

Дещо відрізняється від вищенаведених точка зору дослідника пенсійної системи В. Д. Роїка, який вважає, що «пенсійна модель... ґрунтується на принципах і механізмах, що поєднують боротьбу з бідністю (базові пенсії), об'єднання особистих і колективних зусиль по заробленню пенсійних прав з метою часткового заміщення заробітків (страхова і накопичувальна пенсії)» [11, с. 26]. Цей автор також виділяє окремі моменти пенсійних інститутів 1) інститути пенсійної системи повинні відповідати суспільному устрою, іншим інститутам соціальної і економічної сфери (заробітної плати, податків і так далі), демографічному стану і політиці зайнятості; 2) пенсійні інститути є формою вираження соціальної і економічної політики держави, а також повинні відповідати історичним і культурним традиціям країни; 3) інститути пенсійної системи є інститутами, регулюючими правові відносини в тривалих тимчасових періодах (60-80 років), що пов'язане з періодом заробляння і реалізації пенсійних прав, а тому їх правове поле повинне бути стійким і часто не змінюватися [12].

Узагальнюючи дослідження даних авторів можна виділити наступні чинники, які на їх думку впливають на систему пенсійного забезпечення: 1) демографічні (старіння, смертність); 2) економічні (економічна і соціальна політика держави); 3) правові і політичні (законодавство, рішення владних структур).

На думку управлінської (організаційної) групи економічних досліджень пенсійного забезпечення, пенсійна система об'єднує економічні і правові інститути, призначені для задоволення інтересів різних верств суспільства. Також вище перелічені автори підкреслюють, що принципові відмінності національних пенсійних систем визначається роллю окремих інститутів пенсійного забезпечення і їх поєднанням, при цьому домінуючу роль віддають інституту соціального страхування з його вигідними, на їх думку, характеристиками:

- обов'язковість (згідно із законом) для страхувальників вносити страхові внески, що визначає масовий характер соціального страхування;

- публічний вид правовідносин суб'єктів соціального страхування, за допомогою якого досягається обов'язковість за законом участі в нім суб'єктів і бездоговірний характер їх відносин;

- обов'язкове (згідно із законом) право застрахованих на отримання страхових виплат при настанні страхових випадків, реалізацію і повноту яких можна добиватися в судовому порядку;

- достатньо «дешево» для населення пенсійне страхування (в порівнянні з особистим), що досягається масовим характером обов'язкової участі в нім практично всіх працюючих. Як бачимо, автори не розділяють пенсійну систему та систему пенсійного забезпечення.

Цей авторський колектив також виділяє функції, які виконують соціальні інститути: створення умов для задоволення потреб членів суспільства; забезпечення соціальної інтеграції, стійкості суспільного життя. На їх думку, ці функції повною мірою виконує система пенсійного забезпечення. Конституційний і публічно-правовий характер більшості її інститутів пояснює їх специфіку – з одного боку, достатню відособленість, з іншого – тісний зв'язок з іншими інститутами соціальної і економічної сфери, такими як заробітна плата, податки.

Разом з функціями вони виділяють інститути системи пенсійного забезпечення, які проявляють себе в таких сферах: 1) правовій, тобто вони мають власну нормативну базу, при цьому пенсійна система включає механізми соціально орієнтованого і страхового пенсійного забезпечення, а також механізми і органи контролю пенсійної системи; 2) економічній – обумовлюється їх зв'язком з доходами населення, тобто високий рівень доходів сприяє розвитку соціального, і особливо особистого, обов'язкового пенсійного страхування, «помірний» рівень призводить до розвитку професійного (корпоративного) пенсійного страхування, а низький – обумовлює необхідність державного пенсійного забезпечення; 3) соціальній – полягає в тому, що інститути пенсійної системи виконують функцію захисту від бідності, заповнення втрачених доходів, допомозі престарілим і інвалідам, тобто є засобом перерозподілу суспільного продукту.

В. Роїк також надає визначення системи пенсійного забезпечення, як інституту індивідуального захисту у вигляді особистого страхування на основі принципу особистої відповідальності; інституту соціальної допомоги у вигляді державного забезпечення на основі принципу колективно-державної солідарності; інституту обов'язкового та добровільного страхування у вигляді колективно-індивідуального страхування, що поєднує самовідповідальність та солідарну відповідальність [12].

Як бачимо, ця група дослідників не виділяє окремо пенсійне забезпечення, таким чином також ототожнюючи систему пенсійного забезпечення та пенсійну систему. Необхідно відзначити, що згадані дослідники не тільки розглядають загальнотеоретичні питання, але і детально вивчають систему управління пенсійним забезпеченням. На їх думку, управління пенсійним забезпеченням включає управління декількома видами потоків: 1) інформаційними потоками між пенсійною системою і працівниками, працедавцями і пенсіонерами; 2) потоками фінансових ресурсів між працівниками і працедавцями, пенсійною системою, інвестиціями і пенсіонерами. Одночасно автори виділяють чотири рівні управління системою пенсійного забезпечення.

Вважаємо, управлінська група дослідників пенсійного забезпечення ширше трактує поняття «система пенсійного забезпечення», чітко відокремлюючи державне пенсійне забезпечення від особистого і професійного пенсійного страхування. Слід підкреслити, що автори особливо виділяють соціальну роль пенсійних інститутів, відокремивши її від правової і економічної сфер, що є, на нашу думку, позитивним моментом в дослідженні проблем пенсійного забезпечення. Також хотілося б відзначити, що запропонованих потоків управління пенсійним забезпеченням недостатньо. Необхідно враховувати соціальну взаємодію як між працівниками і пенсіонерами, працівниками і працедавцями, так і усередині трудового колективу.

Юридичний блок досліджень пенсійного забезпечення можна розділити, на наш погляд, на два напрями: 1) це офіційна законодавча база і 2) дослідження з права пенсійного забезпечення. Правовий напрям пенсійного

забезпечення детально розглядають у науці такі автори, як М.Л. Захаров, М. І. Кучма, Е. Г. Тучкова і ін.

Вітчизняний дослідник Бахмач М. В. дає визначення системи пенсійного забезпечення як системи матеріальної допомоги учасникам у таких випадках соціального ризику як старість, інвалідність, втрата годувальника і, вважає, що вона може бути заснована на одноосібному функціонуванні системи обов'язкового та добровільного страхування або на поєднанні інституту соціальної допомоги чи з системою обов'язкового державного страхування (за умов розподільчих пенсійних схем), чи з системою обов'язково-добровільного державно-приватного страхування (за умов розподільче-накопичувальних пенсійних схем) [13].

Дослідники системи пенсійного забезпечення М. Л. Захаров і Е. Г. Тучкова підрозділяють її на дві підсистеми: страхову і бюджетну. Перша з них фінансується за рахунок відособленого страхового пенсійного фонду, в межах її дії знаходяться головним чином найняті робітники і деякі інші категорії зайнятого населення, охоплені обов'язковим пенсійним страхуванням, і їх сім'ї. Друга фінансується за рахунок бюджету країни, нею охоплюються в основному окремі категорії державних службовців (кадрові військові і деякі інші), їх сім'ї, а також ті громадяни, які з будь-яких причин не заробили пенсію своєю працею, службою. Бюджетна пенсійна система складається, на їх думку, з двох нерівнозначних частин: одна частина – «підноситься» над всіма, вона для тих, хто служить владі, інша частина підсистеми, навпаки, для тих, хто взагалі не трудився. Іноді дві ці підсистеми переплітаються – до страхової пенсії проводиться бюджетна доплата [14, с. 12].

При цьому ці фахівці з проблем пенсійного права вважають за необхідне становлення системи обов'язкового пенсійного страхування, оскільки вона практично втілена у всіх розвинених країнах і цілком прийнятна в період становлення і розвитку багатуокладних економічних відносин на основі різних форм власності. Вони виділяють наступні критерії цієї системи: 1) економічний критерій, що визначає суть обов'язкового пенсійного страхування, засновується у виробничих відносинах, реальній вартості робочої сили; 2) соціальний критерій полягає в солідарності всіх застрахованих і працедавців, і, головне, в

солідарності поколінь, працездатних і непрацездатних людей; 3) система обов'язкових страхових платежів, що сплачуються як працедавцями, так і працівниками; 4) фонд обов'язкового пенсійного страхування, де акумулюються страхові внески; 5) всі умови і норми сплати страхових пенсійних внесків, а також норми пенсійного забезпечення, визначені законом; 6) рівень страхового пенсійного забезпечення [15, с. 12].

Вони підкреслюють, що система пенсійного забезпечення як правове поняття – комплексна категорія. Сукупність її норм регулює в основному три, різні по характеру, групи суспільних відносин. Перша група – це відносини з формування відповідних пенсійних фондів, за рахунок яких виплачуються пенсії і здійснюються інші пенсійні виплати. Ця група відносин формує головним чином предмет фінансового права в широкому його розумінні. Друга група – відносини з матеріального забезпечення членів суспільства пенсіями і іншими пенсійними виплатами. Це, по суті, пенсійне право, тобто сукупність правових норм, регулюючих пенсійні і тісно пов'язані з ними відносини. Третя група – відносини по управлінню і організації пенсійного забезпечення.

Пенсійне право є однією з найважливіших складових комплексної галузі права соціального забезпечення. Ідея про право соціального забезпечення як про певну систему правових норм виникла в середині 50-х рр. Саме тоді в колишньому Союзі РСР були розроблені і прийняті основоположні законодавчі акти, які почали розвиток єдиної державної системи пенсійного забезпечення. До ухвалення пенсійних законів України діяв Закон СРСР "Про пенсійне забезпечення громадян СРСР" від 15 травня 1990 р.

Відносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні станом на лютий 2011 р. регулюються 29 законодавчими актами. Загальна кількість пенсіонерів, яка підпадає під дію цих актів, становить 13,7 млн. осіб. Законодавство про пенсійне забезпечення базується на Конституції України, складається з основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, закону про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, закону про недержавне пенсійне забезпечення, законів, якими встановлюються умови пенсійного забезпечення, відмінні від загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та недержавного пенсійного забезпечення,

міжнародних договорів з пенсійного забезпечення, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також інших законів та нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до законів про пенсійне забезпечення, що регулюють відносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні.

Закон України «Про пенсійне забезпечення» відповідно до Конституції України гарантує всім непрацездатним громадянам України право на матеріальне забезпечення за рахунок суспільних фондів споживання шляхом надання трудових і соціальних пенсій [16]. Цим законом також гарантується соціальна захищеність пенсіонерів шляхом встановлення пенсій на рівні, орієнтованому на прожитковий мінімум, а також регулярного перегляду їх розмірів у зв'язку із збільшенням розміру мінімального споживчого бюджету і підвищенням ефективності економіки [16]. В законі дається характеристика видів державних пенсій. Проте поняття пенсійного забезпечення в ньому не розкривається.

У Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» визначаються принципи, засади і механізми функціонування системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, призначення, перерахунку і виплати пенсій, надання соціальних послуг з коштів Пенсійного фонду, що формуються за рахунок страхових внесків роботодавців, бюджетних та інших джерел, передбачених законом, а також регулюється порядок формування Накопичувального пенсійного фонду та фінансування за рахунок його коштів видатків на оплату договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам, членам їхніх сімей та іншим особам, передбаченим цим законом [17]. Визначається структура системи пенсійного забезпечення в Україні, проте а ні термін «пенсійне забезпечення», а ні «пенсійне страхування», а ні «система пенсійного забезпечення» чи «пенсійна система» в ньому також не розкриваються.

Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» визначає правові, економічні та організаційні засади недержавного пенсійного забезпечення в Україні та регулює правовідносини, пов'язані з цим видом діяльності [18]. В ст. 2. закону дається визначення поняття «система недержавного пенсійного забезпечення – це складова частина системи

накопичувального пенсійного забезпечення, яка ґрунтується на засадах добровільної участі фізичних та юридичних осіб, крім випадків, передбачених законами, у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання учасниками недержавного пенсійного забезпечення додаткових до загальнообов'язкового державного пенсійного страхування пенсійних виплат» [18]. Це чи не єдине визначення пенсійного забезпечення закріплене в законодавчому порядку на сьогодні.

З метою визначення заходів подальшого реформування пенсійної системи та збалансування солідарної системи пенсійного страхування розроблено Закон України “Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи” [19]. Основним очікуваним результатом прийняття законодавчого акта є збалансування у середньостроковій перспективі солідарної системи пенсійного страхування, що дозволить покращити пенсійне забезпечення пенсіонерів, знівелювати негативний вплив старіння населення України на бюджет Пенсійного фонду та створити умови для впровадження накопичувальної системи пенсійного страхування.

Безумовно, досягнення цих результатів матиме позитивний вплив і на зміцнення економічної безпеки держави. Реалізація законодавчого акта дозволить відновити соціальну справедливість щодо порядку призначення пенсії незалежно від закону, за яким вона призначається, а також передбачити розумне співвідношення між мінімальним та максимальним розмірами пенсій.

Система пенсійного забезпечення в Україні регулюється й іншими законодавчими актами, зокрема: Митним кодексом України, законами України "Про державну службу", "Про прокуратуру", "Про статус народного депутата України", "Про Національний банк України", "Про Кабінет Міністрів України", "Про дипломатичну службу", "Про службу в органах місцевого самоврядування", "Про судову експертизу", "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи", "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів", "Про наукову і науково-технічну діяльність", "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб", "Про судоустрій і статус суддів", Постановою Верховної Ради України від 13 жовтня

1995 року "Про затвердження Положення про помічника-консультанта народного депутата України", проте визначення термінів пенсійного забезпечення чи системи пенсійного забезпечення в цих нормативних актах не затверджено, не йде в них мова і про гарантування рівня економічної безпеки в системі пенсійного захисту. Необхідно сказати, що вище перелічені закони повинні взаємодоповнювати один одного, а не переобтяжувати нормативну базу щодо пенсійного забезпечення, що має негативний вплив на гарантування економічної безпеки держави.

Висновки. Аналіз фінансово-економічної групи дослідників проблем пенсійного забезпечення дозволяє зробити висновок про те, що у цих авторів поняття «пенсійне забезпечення» тотожне поняттю «пенсійне страхування» і, відповідно цьому, проблеми пенсійного забезпечення розглядаються з позицій соціального страхування. На нашу думку, це не зовсім вірно, оскільки пенсійне забезпечення – ширше поняття, що включає різні види забезпечення.

Узагальнюючи дослідження даних авторів можна виділити наступні чинники, які на їх думку впливають на систему пенсійного забезпечення: 1) демографічні (старіння, смертність); 2) економічні (економічна і соціальна політика держави); 3) правові і політичні (законодавство, рішення владних структур).

На думку управлінської (організаційної) групи економічних досліджень пенсійного забезпечення, пенсійна система є складним організмом, що об'єднує економічні і правові інститути, призначені для задоволення інтересів різних верств суспільства. До основних інститутів пенсійної системи вони відносять: соціальне страхування; соціальні пенсії, що надаються державою і муніципалітетами; приватну страхову ініціативу і корпоративні пенсії, що фінансуються підприємствами.

При цьому позитивним моментом, на нашу думку, виступає те, що вони вважають неправомірним зіставлення цих інститутів, оскільки в розвинених ринкових економіках кожен з цих чотирьох інститутів системи пенсійного забезпечення виконує свою функцію і забезпечує певний рівень соціального захисту.

Таким чином, система пенсійного захисту – сукупність соціально-економічних елементів для регулювання фінансових відносин між суб'єктами пенсійної системи, спрямованих на захист доходів громадян від впливу ризиків у сфері пенсійного забезпечення.

Список використаних джерел

1. Лібанова Е. Демографічні передумови реформування системи пенсійного забезпечення // Соціальний захист. – 2000. – №2. – С.48–57.
2. Сазонець І. Л. Фінансовий механізм пенсійної системи України в умовах трансформації світової економіки : [моногр.] / І. Л. Сазонець.– Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – 396 с.
3. [Перебудов Ф.И.](#) Введение в системный анализ / Ф.И. [Перебудов](#), Ф.П. Тарасенко. - М.: Высшая школа, 1989. – С.32.
4. Сагатовский В.Н. Основы систематизации всеобщих категорій / В.Н. Сагатовский.- Томск, 1973. – С.32.
5. Черняк Ю.И. Системный анализ в управлении экономикой / Ю.И. Черняк. – М., 1975.
6. Волкова В.Н. Теория систем / В.Н. Волкова. - М.: Высшая школа, 2006 [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://knigi.tr200.ru/v.php?id=1803104>
7. Соколов И.И. Негосударственное пенсионное обеспечение в России: социологе - управленческий анализ. Дисс. канд. соц. н. - М.(2003. - С. 8-35.
8. Бисмарк О. Мысли и воспоминания: [в трех томах; том 3] / О.Бисмарк. - Издательство: "ОГИЗ". – 1941. – 211 с.
9. Беверідж У. «Социальное страхование и союзнические услуги» (Social Insurance and Allied Services, 1942), более известный как «[Отчет Бевериджа](#)».
10. Соловьев А.К. Финансовая система обязательного пенсионного страхования в России / А.К. Соловьев. - М.: Финансы и статистика, 2003. - С.10-11.

11. Роик В.Д. Пенсионная реформа: результаты и перспективы / В.Д. Роик // Страховое дело. - 2003. - № 7. - С.26.
12. Шемаєва Л. Г. Диверсифікація товарної структури зовнішньої торгівлі України в контексті економічної безпеки держави. / Л. Г. Шемаєва // Проблеми науки. – 2011. - № 3. – С. 20-25.
13. Бахмач Н.В. Исторический процесс становления системы пенсионного обеспечения Украины/ Н.В. Бахмач // Бизнес Информ. – 2006. – № 8. – С.29 – 33.
14. Захаров М.Л. Пенсионная реформа в России / М.Л. Захаров, Э.Г. Тучкова. - М.: Р. Ваянт, 2002. – С. 12.
15. Конвенция Международной Организации Труда N 102 о минимальных нормах социального обеспечения (Женева, 4 июня 1952 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hro-uz.narod.ru/konvencia.html>
16. Про пенсійне забезпечення : закон України від 05.11.1991 № 1788-ХІІ (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T178800.html
17. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : закон України від 09.07.2003 № 1058-IV (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України – 2003. – № 49-51. – Ст. 346.
18. Про недержавне пенсійне забезпечення: закон України від 09.07.2003 № 1057-IV (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>
19. Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи : Пояснювальна записка до проекту Закону України. [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://profiwins.com.ua/uk/legislation/project/1405.html>